ISLOMNING MA’NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARI VA ULARNI MUTAASSIB G‘OYALARDAN FARQLASH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

G‘oyibnazarov Rahmatilla

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsenti

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Akramjonova Solihabonu

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Dinshunoslik yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ijtimoiy tarmoqlarda an’anaviy diniy qadriyat bilan mutaassib talqin ko‘pincha bir xil oyat va hadislarga tayanib taqdim etiladi. Maqolada Islomning Movarounnahr ilmiy an’anasida shakllangan ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini mutaassib g‘oyalardan farqlash ko‘nikmasini qanday pedagogik usullar bilan shakllantirish mumkinligi nazariy-tahliliy yo‘l bilan ko‘rib chiqiladi. Radikallashuv psixologiyasi, axloqiy o‘zini oqlash nazariyasi va psixologik emlash tadqiqotlari qiyosiy tahlil qilindi. Natijada yetti mezondan iborat farqlash tizimi va har bir mezonga mos metodik usullar majmui taklif etiladi. Natijalar pedagogika oliy ta’lim muassasalarida, “Tarbiya” fanini o‘qitishda va o‘qituvchilar malakasini oshirishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Islom qadriyatlari, mutaassiblik, ekstremizm profilaktikasi, tanqidiy fikrlash, psixologik emlash, axloqiy o‘zini oqlash, o‘qituvchi kompetensiyasi, Movarounnahr ilmiy an’anasi.

Аннотация. В социальных сетях традиционные религиозные ценности и фанатичные толкования нередко подаются со ссылкой на одни и те же аяты и хадисы. В статье теоретико-аналитическим путём рассматривается, какими педагогическими методами можно формировать умение отличать духовно-

нравственные ценности ислама, сложившиеся в научной традиции Мавераннахра, от фанатичных идей. Сопоставлены психология радикализации, теория морального самооправдания и исследования психологической прививки. Предложены система различения из семи критериев и комплекс методических приёмов для каждого критерия. Результаты могут использоваться в педагогических вузах, при преподавании предмета «Тарбия» и в повышении квалификации учителей.

Ключевые слова: ценности ислама, фанатизм, профилактика экстремизма, критическое мышление, психологическая прививка, моральное самооправдание, компетентность учителя, научная традиция Мавераннахра.

Abstract. On social media, traditional religious values and extremist interpretations are often presented with reference to the same Qur'anic verses and hadiths. This theoretical article examines which pedagogical methods can help learners distinguish the spiritual and moral values of Islam, as shaped by the scholarly tradition of Mawarannahr, from extremist ideas. The psychology of radicalisation, moral disengagement theory and research on psychological inoculation are compared. The article proposes a seven-criterion framework for distinguishing the two and a set of teaching methods matched to each criterion. The results can be used in teacher education, in teaching the school subject “Tarbiya” and in in-service teacher training.

Keywords: Islamic values, extremism, prevention of violent extremism, critical thinking, psychological inoculation, moral disengagement, teacher competence, Mawarannahr scholarly tradition.

KIRISH

Mutaassib targʻibot kamdan-kam hollarda oʻzini ochiq zoʻravonlik chaqirigʻi sifatida koʻrsatadi. U taqvo va adolat haqidagi tanish soʻzlardan boshlanib, asta-sekin “haqiqiy dindorlar” va “qolganlar” oʻrtasida chegara chizadi. Diniy bilimi yuzaki boʻlgan oʻsmir yoki talaba bu farqni birinchi qarashda koʻrmaydi, ta’lim tizimida esa uni koʻra olish maxsus oʻrgatiladigan koʻnikma sifatida kam qaraladi.

“Ekstremizmga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonun (O‘zbekiston Respublikasi, 2018) va 2021–2026-yillarga mo‘ljallangan Milliy strategiya (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2021) yoshlar orasida profilaktikani ta’lim muassasalari zimmasiga ham yuklaydi. Strategiyada an’anaviy Islom g‘oyalarini tushuntirish, ekstremistik g‘oyalarning dinga zidligini ochib berish va maktablarda yollashga qarshi mashg‘ulotlar o‘tkazish ko‘rsatilgan. Yangi tahrirdagi “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi qonun esa bu ishning chegarasini belgilaydi: profilaktika fuqaroning e’tiqod erkinligini cheklamasligi kerak (O‘zbekiston Respublikasi, 2021).

Xalqaro adabiyotda F. Moghaddam radikallashuvni har bir qavatda tanlov imkoniyatlari torayib boradigan zinapoyaga o‘xshatadi (Moghaddam, 2005). A. Kruglanski va hammualliflari radikallashuv markazida shaxsning o‘z ahamiyatini tiklash ehtiyoji turishini ko‘rsatgan (Kruglanski et al., 2014). L. Davies mutlaq haqiqat da’vosiga qarshi tanqidiy fikrlashni tarbiyalashni taklif qiladi (Davies, 2008), S. Sieckelinck va hammualliflari esa xavfsizlik mantig‘i o‘rniga ideallarni tanqidiy muhokama qilishni ilgari suradi (Sieckelinck et al., 2015).

Bu ishlar asosan Islom ozchilik dini bo‘lgan mamlakatlar tajribasiga tayanadi. O‘zbekistonda esa Islom ko‘p asrlik milliy-madaniy merosning bir qismi, Movarounnahr esa Sunniy ilohiyot va hadisshunoslikning yirik markazlaridan biri bo‘lgan. Bunday sharoitda farqlash ko‘nikmasi “Islom va ekstremizm” emas, balki “o‘z an’anasi va unga yot talqin” qarama-qarshiligi sifatida qurilishi kerak. Bu farqni mezonlar va metodik usullar darajasida ishlab chiqqan pedagogik ish bizga ma’lum emas.

Tadqiqot maqsadi Islomning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini mutaassib g‘oyalardan farqlash mezonlarini asoslash va har bir mezonga mos metodik usullarni ishlab chiqishdir.

METODLAR

Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega: empirik ma’lumot yo‘qligi sababli natijalar mezonlar tizimi va metodik usullar shaklida beriladi, samaradorlik haqida sonli xulosa chiqarilmaydi. Avval Movarounnahr ilmiy an’anasining axloqiy jihatlari tarixiy-ilmiy

adabiyot asosida ko‘rib chiqildi (Rudolph, 2015; Khalid, 2007; Kamali, 2015). So‘ng radikallashuv psixologiyasiga oid uch nazariya qiyoslandi: zinapoya modeli (Moghaddam, 2005), ahamiyat izlash nazariyasi (Kruglanski et al., 2014) va axloqiy o‘zini oqlash nazariyasi (Bandura, 1999). Farqlash mezonlari ular tavsiflagan ta’sir mexanizmlaridan chiqarildi. So‘ng empirik sinovdan o‘tgan ta’lim usullari tanlandi: psixologik emlash (Roozenbeek et al., 2022; Saleh et al., 2024), lateral o‘qish (Wineburg & McGrew, 2019), axloqiy o‘zini oqlashga qarshi dastur (Aly et al., 2014) va munozarali masalalarni o‘qitish (Hess & McAvoy, 2015).

Manbalar retsenziyalangan nashr bo‘lishi va ta’limga ko‘chirish mumkin bo‘lgan mexanizmni tavsiflashi mezoni bo‘yicha tanlandi. Diniy-ilohiy masalalarga baho berilmadi, chunki ular pedagogika doirasidan tashqarida.

NATIJALAR

Qadriyatlar mazmuni. Movarounnahr ilmiy an’anasining pedagogik jihatdan muhim xususiyati aql va naqlni bir-biriga qarshi qo‘ymaslikdir. U. Rudolph Abu Mansur al-Moturidiy ilohiyotida inson aqli vahiyni tushunish vositasi sifatida qaralganini ko‘rsatadi (Rudolph, 2015). Imom al-Buxoriy merosida hadislarni ishonchlilik darajasiga ko‘ra tekshirish va har bir rivoyatning kimdan kimga o‘tganini kuzatish talabi bor. M.H. Kamali Qur’ondagi “vasatiyya”, ya’ni mo‘tadillik tamoyilini Islom axloqining tizim hosil qiluvchi tushunchasi deb hisoblaydi (Kamali, 2015).

Bizningcha, pedagogik maqsadlar uchun bu merosdan uch qadriyatni ajratish mumkin: bilim va aqlni qadrlash, inson hayoti va qadr-qimmatining daxlsizligi, mo‘tadillik. Ular milliy madaniyat tarixi sifatida o‘rganilgani uchun har qanday e’tiqoddagi o‘quvchiga tushunarli. A. Khalid sovet davrida diniy bilim berish an’anasi uzilganini va mustaqillikdan keyin Islom ko‘proq milliy meros sifatida qabul qilinganini ko‘rsatgan (Khalid, 2007). Oilada diniy bilim uzatilmagan joyda tashqaridan kelgan talqinni o‘z an’anasi bilan solishtirish uchun tayanch yo‘q, farqlash ko‘nikmasi shu bo‘shliqni to‘ldiradi.

Farqlash mezonlari. Mutaassib matnni aniqlash uchun uning mavzusiga emas, o‘quvchiga qanday ta’sir qilishiga qarash samaraliroq. Mavzu bo‘yicha farqlash o‘qituvchidan ilohiyot bilimini talab qiladi va oddiy diniy matnni ham shubha ostiga qo‘yishi mumkin (1-jadval).

1-jadval. An’anaviy diniy qadriyat va mutaassib g‘oyani farqlash mezonlari

Mezon	An’anaviy qadriyat	Mutaassib g‘oya
1. Manbadan foydalanish	Oyat yoki hadis kontekst va sharhlar bilan keltiriladi	Parcha kontekstdan uzib olinadi, sharh an’anasi inkor etiladi
2. Bilim avtoriteti	Tanilgan olimlar, ilmiy maktab, tekshiriladigan muallif	Anonim yoki o‘zini yagona haqiqat egasi deb e’lon qilgan “ustoz”
3. Boshqa insonga munosabat	Insonning qadr-qimmati e’tiqodidan qat’i nazar tan olinadi	“Biz” va “ular”ga bo‘lish, boshqalarni kamsitish yoki insoniylikdan mahrum qilish
4. Zo‘ravonlikka munosabat	Inson hayotiga tajovuz qat’iy rad etiladi	Zo‘ravonlik “oliy maqsad” bilan oqlanadi, mas’uliyat boshqalarga yuklanadi
5. Shaxsiy ehtiyoj bilan ishlash	Hayot ma’nosi bilim, mehnat va xizmat orqali izlanadi	Kamsitilgan shaxsga “tanlanganlik” va qahramonlik va’da qilinadi
6. Murakkablikka munosabat	Masalalarda turli qarashlar borligi tan olinadi	Faqat ikki tanlov qoldiriladi, savol berish xiyonat deb baholanadi
7. Ta’sir uslubi	Mulohaza va vaqt beriladi	Qo‘rquv, shoshiltirish, aybdor izlash, yaqinlardan ajratish

Mezonlarning hech biri yolg‘iz holda yetarli emas: qat’iy diniy pozitsiya o‘z-o‘zidan mutaassiblik belgisi emas, uni shubhali deb belgilash taqvodor o‘quvchini nohaq kamsitadi. Asosli xulosa, ayniqsa, uchinchi, to‘rtinchi va yettinchi mezonlar birga kuzatilganda chiqariladi.

Metodik usullar. Mezonlar o‘quvchidan turli harakatni talab qilgani uchun usullar mezonlar guruhiga qarab tanlandi (2-jadval).

2-jadval. Farqlash ko‘nikmasini shakllantirishning metodik usullari

Usul	Mazmuni	Mezonlar	Ehtiyot choralari
Kontekstni tiklash	Ijtimoiy tarmoqdagi parchani sharhlar va asl matn bilan solishtirish	1, 6	Talqin bo‘yicha xulosani malakali mutaxassis bilan birga chiqarish
Lateral o‘qish	Matnni o‘qishdan oldin muallif va saytni boshqa manbalardan tekshirish	2	Haqiqiy targ‘ibot materialini sinfga olib kirmaslik, o‘quv namunasidan foydalanish
O‘zini oqlash usullarini topish	Matndagi evfemizm, aybni boshqaga yuklash, insoniylikdan mahrum qilish misollarini ajratish	3, 4	Tarixiy yoki badiiy misollardan boshlash
Psixologik emlash	Manipulyatsiya usullarini kuchsizlantirilgan namunalarda oldindan tanishtirish	5, 7	O‘quvchida har qanday diniy matnga ishonchsizlik uyg‘otmaslik

Ideallarni muhokama qilish	Adolatsizlik va hayot ma’nosi haqidagi savollarni ochiq muhokama qilish	5, 6	Muhokamani xavfsizlik nazoratiga aylantirmaslik

Psixologik emlash eng ko‘p empirik dalilga ega. J. Roozenbeek va hammualliflari soxta dixotomiya va aybdor izlash kabi beshta manipulyatsiya usulini qisqa videolar orqali tanishtirish ularni ijtimoiy tarmoqlarda tanish qobiliyatini oshirganini ko‘rsatgan (Roozenbeek et al., 2022). N. Saleh va hammualliflari tajribasida o‘yinchi “yollovchi” rolini bajaradigan o‘yin manipulyativ xabarlarni aniqlashni yaxshilagan (Saleh et al., 2024).

O‘zini oqlash usullarini topish Avstraliyadagi “Beyond Bali” dasturiga tayanadi, unda A. Banduraning axloqiy oqlash, evfemistik nomlash, mas’uliyatni boshqaga yuklash va qurbonni insoniylikdan mahrum qilish mexanizmlari (Bandura, 1999) ekstremistik hikoyalarni tahlil qilish vositasiga aylantirilgan (Aly et al., 2014).

MUHOKAMA

Taklif etilgan yondashuv G‘arb profilaktika siyosatiga qaratilgan tanqidni hisobga oladi. Sieckelinck va hammualliflari xavfsizlik mantig‘i pedagogni kuzatuvchiga aylantirishini ko‘rsatgan (Sieckelinck et al., 2015). Har bir diniy savol xavf belgisi deb qabul qilinsa, o‘quvchi savolini internetda beradi. Shuning uchun 2-jadvaldagi usullar o‘quvchining fikrini emas, matnning ta’sir mexanizmini tahlil obyektiga aylantiradi.

D. Hess va P. McAvoy munozarali masalalarni o‘qitishda ochiq va hal qilingan savollarni farqlashni taklif qiladi (Hess & McAvoy, 2015). Begunoh odamga zo‘ravonlik qilish mumkinmi, degan savol sinfda ochiq muhokama qilinadigan savol emas. Fiqhiy ixtiloflar esa dunyoviy ta’lim doirasidan tashqarida, o‘qituvchi ular bo‘yicha hukm chiqarmaydi, o‘quvchini malakali manbaga yo‘naltiradi. Milliy strategiyada diniy va

dunyoviy bilimga ega mutaxassislar tayyorlash nazarda tutilgani (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2021) bunday hamkorlik uchun asos bo‘ladi.

Emlash tadqiqotlari asosan qisqa muddatli ta’sirni o‘lchaydi, YouTube dagi dala tajribasida esa ta’sir laboratoriyadagidan ancha kichik bo‘lgan (Roozenbeek et al., 2022). W. Stephens va hammualliflari bardoshlilik asosan individual darajada o‘rganilib, ijtimoiy tuzilmalar e’tibordan chetda qolganini qayd etgan (Stephens et al., 2021), bizning taklif ham shu cheklovdan xoli emas. Moghaddam modeliga ko‘ra radikallashuv adolatsizlik hissidan boshlanadi (Moghaddam, 2005), uni esa faqat sinfdagi mashg‘ulot bilan bartaraf etib bo‘lmaydi.

Asosiy cheklov shundaki, mezonlar va usullar empirik sinovdan o‘tmagan, xorijiy natijalarni esa O‘zbekiston sharoitiga ko‘chirish alohida tekshirishni talab qiladi.

XULOSA

Islomning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini mutaassib g‘oyalardan farqlash ko‘nikmasi diniy mazmun bo‘yicha emas, matnning o‘quvchiga ta’sir mexanizmi bo‘yicha qurilganda pedagogik jihatdan amalga oshirish mumkin bo‘ladi. Taklif etilgan yetti mezon bo‘yicha xulosa bitta belgiga emas, ularning birgalikda kuzatilishiga tayanishi kerak.

Movarounnahr ilmiy an’anasidagi aql va bilimni qadrlash, inson hayotining daxlsizligi va mo‘tadillik qadriyatlari farqlash uchun milliy-madaniy tayanch vazifasini o‘taydi. Taklif etilgan besh usul mezonlarni amaliy ko‘nikmaga aylantiradi, ularni qo‘llash o‘qituvchidan ilohiyot bilimini emas, munozarali masalalarni o‘qitish va media matnni tahlil qilish kompetensiyasini talab qiladi.

Keyingi bosqichda usullarni pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabalari bilan tajriba-sinovdan o‘tkazish va malaka oshirish moduli ishlab chiqish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aly, A., Taylor, E., & Karnovsky, S. (2014). Moral disengagement and building resilience to violent extremism: An education intervention. Studies in Conflict & Terrorism, 37(4), 369–385. https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.879379

2. Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. Personality and Social Psychology Review, 3(3), 193–209. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0303_3

3. Davies, L. (2008). Educating against extremism. Trentham Books.

4. Hess, D. E., & McAvoy, P. (2015). The political classroom: Evidence and ethics in democratic education. Routledge.

5. Kamali, M. H. (2015). The middle path of moderation in Islam: The Qur'ānic principle of wasaṭiyyah. Oxford University Press.

6. Khalid, A. (2007). Islam after communism: Religion and politics in Central Asia. University of California Press.

7. Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., & Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: How significance quest impacts violent extremism. Political Psychology, 35(S1), 69–93. https://doi.org/10.1111/pops.12163

8. Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. American Psychologist, 60(2), 161–169. https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.2.161

9. O‘zbekiston Respublikasi. (2018). Ekstremizmga qarshi kurashish to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 30-iyuldagi O‘RQ-489-son Qonuni. https://lex.uz/docs/3841963

10. O‘zbekiston Respublikasi. (2021). Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 5-iyuldagi O‘RQ-699-son Qonuni. https://lex.uz

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021). Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining 2021–2026-yillarga mo‘ljallangan Milliy strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida: 2021-yil 1-iyuldagi PF-6255-son Farmon. https://lex.uz/docs/5491626

12. Roozenbeek, J., van der Linden, S., Goldberg, B., Rathje, S., & Lewandowsky, S. (2022). Psychological inoculation improves resilience against misinformation on social media. Science Advances, 8(34), eabo6254. https://doi.org/10.1126/sciadv.abo6254